

ג – גזענות

חינוך לאמפתיה ככלי נגד גזענות¹

שירה אזר

תקציר

נקודת המוצא של המאמר היא ההתנסות המעשית שלי בגן של ילדי מהגרי עבודה בשנת 2014, במהלכה נדהמתי לגלות את ממדי הגילויים הגזעניים בגן, הן מצד הצוות החינוכי והילדים בינם לבין עצמם והן מצד הסביבה כלפי הילדים. המאמר עוסק בקשר שבין גזענות לאמפתיה, והוא מבוסס על מחקר שבדק הבדלים בגילויי אמפתיה של ילדי גן ישראלים מול ילדי מהגרי עבודה. המאמר בוחן את הקשר שבין חשיפה לגזענות בגילאים רכים לבין התפתחות אמפתיה, ובהמשך לכך מציע דרכים אופרטיביות להנחלת התנהגויות אמפתיות בגן הילדים ולצמצום התנהגויות אנטי חברתיות ובהן גזענות.

מבוא

"ביום סתווי באוקטובר 2011 יצאה ייִי בת השנתיים מחנות כלי הבית של הוריה אל הרחוב הסואן בשוק בעיר פושאן בדרום סין. רכב מסחרי לבן שהגיה משמאל דרס אותה ונמלט מהמקום, מותיר אותה מדממת על הקרקע. בדקות הבאות חלפו 18 איש על פניה - חלקם כמעט נתקלו בה ברגליהם - ואיש לא עצר לעזור. לבסוף עצרה אישה מבוגרת, שאוספת פסולת לפרנסתה, משכה את הפעוטה לצד הדרך וקראה להוריה. במשך שבוע שכבה ייִי בבית החולים בתרדמת, סובלת מפגיעות רבי-מערכתיות, עד שמתה מפציעה" (צוריאל הררי, 2013). את מותה של ייִי אולי אפשר היה לפטור כאירוע חריג שהתרחש בסין הרחוקה אבל גילויים של חוסר אמפתיה, אדישות וחוסר חמלה קורים ליד כולנו יותר ויותר.

לאמפתיה הגדרות רבות - יש לה רכיבים מוסריים, קוגניטיביים, חברתיים, רגשיים, אישיותיים ונוירולוגיים. באופן כללי אמפתיה היא היכולת לזהות את קשייו של האחר, לחוש כלפיו חמלה, אכפתיות ואף הזדהות, ולעתים אף לפעול לפיה. רוב החוקרים מסכימים שתחושת האמפתיה היא סוג של דחף מולד, ושהיא מתחזקת או נחלשת לאורך החיים בגלל השפעות חיצוניות שמעצבות את האישיות או את ההתנהגות².

האם הטענה כי אנו, כחברה, הפכנו אמפתיים פחות, סובלניים פחות ופחות מקבלים את השונה, יש בה ממש?

לתחושת הבטן שהחברה האנושית נעשית פחות ופחות אמפתית לזולת מצטרפות בעת האחרונה גם עדויות מדעיות. ד"ר שרה קונראת מהמוסד למחקר חברתי באוניברסיטת מישיגן ועמיתיה ניתחו נתונים שנאספו על כ-14 אלף סטודנטים אמריקאים במשך שלושה עשורים, מ-1979 ועד 2009, והגיעו לממצאים מטרידים - בתכונה המכונה "נטילת פרספקטיבה", כלומר היכולת לדמיין נקודת מבט של מישהו אחר, נרשמה ירידה של 34%, וב"דאגה אמפתית" - היכולת לחוש רגשות של אחר ולהגיב אליהם - נרשמה ירידה חדה יותר, של 48%. בני השלושים של היום ממעטים לדאוג

¹ המאמר מבוסס על עבודה סמינריונית שנכתבה (בשיתוף עם מור גל) בשנת 2014, במסגרת סמינריון "חשיבה של ילדים" בהנחיית ד"ר יהודה בן-אוריה.

² ראה צור, ח' (1999). אמפתיה גילויי דאגה והתייחסות לזולת בקרב פעוטות; בקר, ע' (2004). "כשכואב לי כואב לך..." אמפתיה והתנהגות פרו-חברתית אצל ילדים בגיל הרך.

לאנשים עם פחות מזל מהם, אינם "נכנסים לנעליהם של אחרים" באופן טבעי, פחות מושפעים ממראה סבל של מישהו אחר, ופחות מעוניינים לעזור לאדם זר או לחבר (שם). נתון זה מפתיע, שכן במאות האחרונות גדל היקף החברות הדמוקרטיות, בוטלה העבדות והתפתחו מושגי יסוד כגון זכויות היסוד של האדם. אלא שיש לקחת בחשבון שהנתון בו אנו עוסקים עוסק בשינוי שחל מאמצע המאה העשרים בתוככי החברה הדמוקרטית וכי הוא מצביע ככל הנראה בעיקר על קושי הולך וגובר להתחשב בצרכיו של האחר על חשבון צרכי שלי. אני סבורה כי אחד ההסברים האפשריים לשינוי זה נעוץ בשינויים ערכיים שמצאו ביטויים גם בשיטת החינוך, כגון, חינוך לקפיטליזם ותחרותיות.

אין כיום חולק, כי לחינוך תפקיד חשוב בהתפתחות אמפתיה. אמפתיה, כמו גם גזענות, הן התנהגויות הנלמדות ומתעצבות על-ידי הסביבה ואם החברה חפצה בעידוד ערכים אמפתיים ובמיגור הגזענות, ביכולתה לסייע בעיצוב התנהגויות אלו כבר מהגיל הרך באמצעות חינוך.

מנגד יש לקחת בחשבון, כי תנאים נוספים משפיעים על התפתחותן של יכולות פרו חברתיות, כגון אמפתיה. בהקשר זה ראוי להביא את ממצאי מחקרו של שרלין ועמיתיו, 1992, כי מצב סוציו-אקונומי נמוך הינו אחד הפרמטרים המשפיעים על השתייכות לקבוצות סיכון ולמשפחות מצוקה, וכי משפחות מצוקה מועדות יותר לסבול ממצוקות בריאותיות - פיזיות ונפשיות ומהפרעות שונות בתפקוד. במחקר מוקדם יותר של רוזנברג (1985) נמצא, כי ככל שמצבה הכלכלי של משפחה הוא קשה יותר, כך יורד השימוש בהידברות, בדפוס תקשורת חיוביים ובביטויי חיבה הדדיים.

מאמר זה עוסק בהתפתחות אמפתיה אצל ילדים בגיל הרך, בהבדלים בגילויי אמפתיה בקרב ילדי ישראלים לעומת ילדי מהגרי עבודה ובקשר שבין אמפתיה לגזענות.

המאמר מבוסס על מחקר כמותני שערכתי עם מור גל בשנת 2014, במסגרת סמינריון "חשיבה של ילדים" בהנחיית ד"ר יהודה בן-אוריה שבדק הבדלים בגילויי אמפתיה בגנים של ילדי ישראלים ובגנים של ילדי מהגרי עבודה. השערת המחקר היתה כי ילדי מהגרי עבודה, המגיעים ממצאות חיים קשה ומורכבת ונחשפים לא אחת להתבטאויות גזעניות כלפיהם, יגלו פחות התנהגויות אמפתיות מאשר ילדים ישראלים. שתי קבוצות המחקר (הן ילדי הישראלים והן ילדי מהגרי העבודה) הגיעו ממצב סוציו-אקונומי נמוך המהווה, כאמור, גורם סיכון בכל הקשור לאיכות הטיפול בילד³ וליכולת לפתח כישורים חברתיים. מטרתנו הייתה לבדוק את שאר הגורמים המשפיעים על התפתחות האמפתיה בגיל הרך, מלבד הגורם הסוציו-אקונומי, בדגש על הקשר שבין חשיפה להתבטאויות גזעניות לבין גילויי אמפתיה.

התנהגויות פרו-חברתיות, כגון אמפתיה, מתעצבות בגיל הרך על-ידי הסביבה, כפי שאציג בסקירה התיאורטית. ככל שהסביבה מכילה ואמפתית יותר כלפי הילד – כך הוא יכול לאמץ לעצמו דפוסי התנהגות דומים, שכן הוא גדל בתחושה שזוהי הנורמה החברתית. לעומת זאת, סביבה מזניחה וגזענית מקשה על הילד לווסת את רגשותיו שלו, וכך הוא אינו פנוי להיות קשוב לרגשותיהם של אחרים.

טענת המאמר היא שילדים שחווים חוסר אמפתיה מהסביבה, וכן התנהגויות גזעניות, מגלים פחות אמפתיה ויגדלו להיות מבוגרים פחות אמפתיים לזולת וכי לחינוך תפקיד משמעותי בעיצוב התנהגויות המעודדות אמפתיה והתנהגויות אנוכי-חברתיות. מסקנה זו חשובה במיוחד בהינתן, כי בחברה הישראלית קבוצות מיעוט רבות הסובלות מגילויי גזענות וחוסר אמפתיה כלפיהן (כגון מהגרי עבודה, אתיופים, ערבים, בעלי מוגבלויות פיזיות, רגשיות ושכליות ועוד). מאמר זה מבקש לטעון כי דווקא ילדי קבוצות אלו, הסובלים מגילויי גזענות, זקוקים יותר מכל להתערבות חינוכית מוקדמת ומשמעותית על מנת למנוע מטראומות העבר להשפיע עליהם באופן שלילי כך שבעתיד יהפכו לאנשים פחות אמפתיים לזולת. לאור החוויות שחוויתי בגן, עליהן יפורט בהמשך, ולאור הניסיון של מור ושלי הן בגנים והן כתוצאה מהמחקר

³ שרלין, ש., כץ, ר. ולביא, י. (1992). *מדיניות המשפחה בישראל*. המרכז לחקר ולימוד המשפחה, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

שביצענו, אני מבקשת במאמר זה להציע דרכים להתמודדות והצעות קונקרטיות לפעילויות בגן אשר יובילו להתנהגות אמפתית.

במאמר אציג תחילה את הרקע התיאורטי למחקר - אגדיר את המושג גזענות, ואתן דוגמאות לאמירות גזעניות בגן הילדים. לאחר מכן אגדיר מהי אמפתיה ואפרט את השלבים בהם מתפתחת אמפתיה בגיל הרך. בהמשך אציג בקצרה את המחקר ואת הממצא הרלוונטי ביותר מתוכו, אסביר כיצד חינוך לאמפתיה יכול לשמש ככלי נגד גזענות ולבסוף אציע פעילויות מותאמות לגיל הרך המחנכות לאמפתיה.

א. גזענות

איננו אוהבים לחשוב על עצמנו כגזענים ואף לא להודות שהגזענות היא חלק בלתי נפרד מחיינו. אולם למרבה הצער, הגזענות הינה תופעה תרבותית נרחבת המצויה בכל חברה.

גזענות פירושה אפיון של אדם בתכונות או כישורים מסוימים על בסיס מראהו, מוצאו, תרבותו ועוד. גזענות ביולוגית מאופיינת בייחוס תכונות וכישורים, נחותים או נעלים, בהתבסס על מאפיינים ביולוגיים מאופיינת בעיקר על-ידי צבע עור ומבנה גוף, ותכונות המושפעות בין היתר מן התרבות, למשל- פרימיטיביות, אי סדר, מיניות מופרזת וכדומה.

לטענת שנהב (2012) המושג "גזע" הוא מושג מדומיין ומומצא. על-פיו גזע אינו קיים בטבע, אלא הוא המצאה של רופאים, אנתרופולוגים, סופרים, אנשי ממשל ועוד, שהחלו בעקבות מדע הביולוגיה מאמצע המאה ה-18 להשתמש בו כדי להסביר נחיתות או עליונות של קבוצות מסוימות. שנהב מציע לכן להשתמש, במקום במושגים גזע או גזענות, במושג "הגזעה", כפעולה סוציולוגית, בשונה ממושג סטטי. הגזעה הינה פעולה של דמיון אנושי באמצעות מאפיינים ביולוגיים (למשל: צבע עור, אורכו או רוחבו של האף או גודל השדיים), חברתיים (למשל: עוני, ארץ מוצא ומעמד חברתי) או תרבותיים (למשל: דתיות או גודל משפחה), ושימוש במאפיינים אלו, שנתפסים כ"טבעיים" ובלתי משתנים, כדי להעניק לגיטימציה להיררכיות בין קבוצות ואנשים (שם).

הנחת המוצא שלי, הינה, כאמור, כי גזענות היא התנהגות נרכשת ותוצר חברתי. פסקו (2007), טוענת כי כבר מגיל חצי שנה מתחילים פעוטות להבחין בהבדלים בצבעי העור השונים (Derman-Sparks, 1994, בתוך פסקו, 2007), ובגיל שנתיים הם מתחילים לשאול שאלות בנושא. התובנות אותן ירכשו הילדים על השונות בין אנשים, תלויות במידה רבה באופן בו ייענו על שאלות אלה ובתגובות שיקבלו על כך. בגילאים האלו, חצי שנה עד שנתיים, קולטים הילדים מן הסביבה מחשבות, רגשות וסטריאוטיפים הרווחים בה (שם).

מחקרים שעסקו בתפיסות אתניות הצביעו על כך שכבר בגיל ארבע מסוגלים ילדים מקבוצות דומיננטיות להבחין בקבוצות אתניות, והם אף מייחסים אפיונים חיוביים לקבוצה המקובלת ואפיונים שליליים לקבוצה המקובלת פחות (Teichman, 2001, בתוך פסקו, 2007). על-פי פסקו תופעה זו קשורה למגבלות ביכולת הקוגניטיבית ובנקודת המבט החברתית אצל ילדים צעירים, המקשה עליהם לעבד אינפורמציה ורגשות כלפי זרים. כאשר הקוגניציה מתפתחת קל יותר לילדים לשאת הבדלים, אך עם זאת השפעה סביבתית שאינה סובלנית עלולה להוביל לגישה אתנית שלילית. טענתה של פסקו מגובה במחקר העדכני בנוגע ל-"תיאוריית הרוח" (Theory of Mind), על-פיו ישנו קשר הדוק בין יכולות קוגניטיביות ובכלל זה יכולתו של הילד להבין כי קיים "אחר" המרגיש וחושב באופן ייחודי לו, לבין יכולות חברתיות ואמפתיות (שקד וירמיה, 1998). חשוב להדגיש, כי היכולת להבין את האחר ולראות את נקודת מבטו הינה יכולת נרכשת המתווכת על ידי חינוך והמסרים אותם אנו מקבלים מהחברה. פיאיזה הדגיש כי היכולת להבחין בנקודת מבטו של האחר מתפתחת, בין היתר, מתוך התנסויות חברתיות המעממות את הילד עם נקודות מבט שונות משלו (Flavell, 1992, בתוך שקד וירמיה, 1998).

ילדים קולטים מסרים מן הסביבה כל הזמן. מסרים אלה, במידה ואינם מתווכים ומוסברים להם על-ידי מבוגר, עלולים להתפרש בצורה לא נכונה. ללא תיווך המבוגר שיידע לסייע לילדים להכיר בשונות בין בני אדם, ובד בבד בשלילת גזענות ואפליה על בסיס השוני, תתחזק בהם האמונה כי קיים קשר טבעי בין השונות לבין חלוקת הכוח (גור-זיו, 2014).

קיימת בקרב המבוגרים האמונה, כי ילדים אינם מודעים ליחסי הכוחות החברתיים, וכי התעסקות בנושאים כמו אפליה, גזענות, שונות וכו' עלולה לפגום בתמימותם. גישה זו מאמינה כי הימנעות מדיבור עם ילדים על הנושאים האלו תאפשר להם לגדול להיות מבוגרים חסרי דעות קדומות (שם). קיים פרדוקס בבסיס הגישה הזו – ילדים החווים גזענות על בסיס יומיומי, מן הסתם מודעים ומבינים את המושג, גם אם לא בשמו המפורש. חובה עלינו, בתור אנשי חינוך, ללמד ילדים על מהותה של הגזענות, ללמד אותם כיצד אפשר להתנהג אחרת וללמד אותם התנהגות אמפתית ככלי נגד גזענות.

"התמודדות חינוכית עם תופעת הגזענות אינה בהכרח מבטיחה הצלחה. היא גם אינה תנאי מספיק להעלמות התופעה ואף לא לצמצומה. יחד עם זאת, התמודדות חינוכית יכולה להשפיע על יצירת מודעות ועל צמצום של ממדי התופעה. אפשר לטעון שהתמודדות חינוכית היא בכל מקרה תנאי במאבק הסיזיפי נגד התופעה" (אורון ולובלסקי, 2011).

ב. אמפתיה

התפתחות ההבנה שיש לילדים לגבי מצבים מנטאליים של העצמי והזולת (Theory of Mind) היא הבסיס להתפתחות יכולתם החברתית והמוסרית. אמפתיה הינה אחת יכולת הנרכשת במהלך וכתוצאה מהיכולת להבין את נקודת מבטו של האחר. היא מוגדרת כ-"הזדהות נפשית עם רגשותיו או עם מחשבותיו של אדם אחר; אהדה, חיבה" (מתוך מילון אבן שושן). אמפתיה מהווה תופעה התפתחותית מורכבת, אשר עוברת עם במהלך השנים שינויים רבים, והינה אחת המיומנויות הבין-אישיות והחברתיות החשובות ביותר.

הופמן (Hoffman, 1975, בתוך בקר, 2004) הגדיר אמפתיה כתגובה רגשית המאופיינת ברגשות דאגה, סימפטיה, חמלה ורוך כלפי אדם אחר, וברצון להקל את מצוקתו. הוא היה הראשון שהדגיש הן את האספקטים **הרגשיים** והן את האספקטים **הקוגניטיביים** של האמפתיה, וטען שאמפתיה היא "תגובה רגשית התואמת יותר את מצבו של האחר מאשר את מצבו של האני", אולם הבסיס לתגובה הוא קוגניטיבי: האדם האמפתי קשוב לסימנים המצביעים על מצבו הרגשי של האחר, ועם זאת הוא ער לעובדת היותו מופרד ממנו. הופמן הגדיר ארבעה שלבים בהתפתחות אמפתיה:

א. אמפתיה גלובלית: ניתן למצוא ניצני אמפתיה כבר בתינוקות המגיבים בבכי לסימני המצוקה של האחר. סימני מצוקה אלו גורמים לתינוקות עוררות רגשית לא נעימה. מכיוון שהתינוק עדיין אינו מבחין בינו לבין האחר, הוא אינו מבין מי חש מצוקה ומגיב למצוקת האחר כאילו הייתה מצוקתו.

ב. אמפתיה אגוצנטרית ואינסטרומנטאלית: לאחר גיל שנה פעוטות מתחילים להראות התנהגויות שמצביעות על כך שהם מבינים שהמצוקה שלהם שונה מזו של האחר. הם מתחילים לפתח יכולת להבחין בינם ובין האחר, אך עדיין רואים את העולם מנקודת המבט שלהם ולא מודעים לכך שלאחרים יש רגשות משלהם. הם מייחסים את רגשותיהם לאחר, ולכן, כדי להקל על האחר הם נוקטים אמצעים שלא תמיד מתאימים כגון נתינת הצעצועים האהובים עליהם.

ג. דאגה אמפתית: כתוצאה מהתגבשות הנפרדות בין העצמי לבין האחר, מתרחש סביב גיל שנתיים מעבר מאמפתיה אגוצנטרית לדאגה אמפתית לאחר. הבשלת האבחנה בין העצמי לבין האחר מאפשרת להבין שניתן להקל את מצוקתו של האחר על-ידי נקיטת פעולה. הילדים מתחילים להיות מודעים לכך שהרגשות של האחר עשויים להיות שונים מהרגשות שלהם ומתחילים להבין שהרגשות שהם מרגישים שונים ונפרדים מרגשות של אנשים אחרים. הם מסוגלים לשים את עצמם במקום האחר ולעזור בדרכים שתואמות את צרכי האחר.

ד. **אמפתיה למצבו הכללי של האחר:** בילדות המאוחרת ובהתבגרות מתפתחת הבגרות הקוגניטיבית, הכוללת לקיחת תפקיד מורכב ויכולת חשיבה מופשטת. ילדים מבנינים שרגשותיהם של אחרים אינם נובעים רק מסיטואציות מיידיות בהן הם נוכחים, והם מסוגלים להיות אמפתיים עם אחרים החווים כאב, דיכאון, דיכוי, מחסור או חוסר אונים. הם מסוגלים גם להבין ולהגיב למצבן של קבוצות אנשים הנמצאות במצוקה כגון עניים או מדוכאים פוליטית. שלב זה מאופיין בחשיבה ובהתנהגות מוסרית המבוססת על עקרונות מורכבים ומופשטים.

לצד האמור על היותה של האמפתיה יכולת נרכשת, ראוי להדגיש כי רובנו נוטים, ואולי אנחנו אפילו "מתוכנתים" גנטית, כך שאנו מרגישים הזדהות רגשית רבה יותר לאלו הדומים לנו ולקרובים לנו. כפי שטוען פרנס דה ואל, מומחה להזדהות רגשית - האמפתיה העזה ביותר, זו המובילה להחלטה לפעול, דורשת תחושת קרבה כלשהיא, ואפילו תחושת הזדהות עם הקורבן (רסטאק, 2007). על מנת להתעלות מעל נטייה זו יש צורך במודעות, בחינוך ובתרגול רב.

ג. המחקר

במחקר שערכנו, מור גל ואני בשנת 2014, בדקנו הבדלים בגילויי אמפתיה בקרב ילדי ישראלים לבין גילויי אמפתיה בקרב ילדי מהגרי עבודה. השערת המחקר היתה כי עקב תנאי חייהם הלא פשוטים של ילדי מהגרי העבודה והוריהם, ילדים אלו יפגינו פחות אמפתיה לסבלו של האחר, מאשר ילדים לאזרחים ישראלים.

הנבדקים

את המחקר ערכנו בשלושה גנים: גן בפלורנטין, הכולל שלושים וחמישה ילדים, בגילאי 3-6, אשר כולם ילדי מהגרי עבודה. גן בשכונת התקווה, הכולל שמונה ילדי ישראלים וארבעה עשר ילדי מהגרי עבודה בגילאים 4-5 וגן בשכונה בדרום תל אביב, הכולל שלושים וארבעה ילדים, בגילאי 4-6, אשר כולם ילדי ישראלים.

את השאלון העברנו לילדי הגן ללא התייחסות למגדר, כלומר גם בנים וגם בנות ענו על השאלון. לא התייחסנו להבדלים בגילויי אמפתיה בין בנים לבנות.

כלי המחקר ומהלך המחקר

את המחקר ערכנו באמצעות שאלון שהרכבנו, שכלל 5 סיפורים (יפורטו בפרק של ממצאי המחקר). את הסיפורים חילקנו לקטגוריות העוסקות באמפתיה ובהגשת עזרה בהיבטים שונים: נתינה, הגשת עזרה, חלוקה, הזעקת מבוגר ואמפתיה. את השאלון הצגנו בפני הילדים בצורה פרטנית. בכל פעם ישבנו בחדר עם ילד אחד, הקראנו לו סיפור והוא בחר סוף אפשרי מתוך שני סופים אפשריים שהוצגו בפניו. לאחר שבחר סוף המשכנו לסיפור הבא, וכך הלאה.

ממצאי המחקר והשערותיי כיום נוכח ממצאיו

הנחת המחקר שלנו התבררה כנכונה, אם כי לא באופן חד-משמעי ומובהק. הנחנו כי ילדים הגדלים בסביבה מוזנחת יותר ומטפחת פחות, יגלו פחות אמפתיה למצוקתו של האחר, ולעומתם ילדים הגדלים בסביבה מטפחת יותר, ואשר לא נתקלים בקשיי שפה ותרבות, יגלו יותר נכונות להבין את האחר ולהגיב לו עזרה. ואכן, כאשר רוכזו יחדיו כל התוצאות ניתן לראות כי 74% מהילדים הישראלים נטו לכיוון הגשת עזרה או לכיוון גילוי התנהגות אמפתית, לעומת 51% מילדי מהגרי העבודה. יש לציין, כי הגנים בהם ערכנו את המחקר היו כולם גנים הממוקמים בדרום תל אביב ומרבית הילדים באו מרקע סוציו-אקונומי נמוך, וזאת על-מנת לבדוק אוכלוסיית יעד דומה יחסית בנתונייה, אשר השוני העיקרי המבחין בין הילדים בגן אחד לגן אחר הוא מוצאם (ילדי ישראלים או ילדי מהגרי עבודה).

נטייה זו ניכרה במיוחד בשאלת הגשת עזרה: בשאלה זו נשאלו הילדים האם היו עוצרים ועוזרים לחברה שנפלה לקום, או שהיו מתעלמים ורצים לשחק עם חברה שתמיד רצו לשחק אתה. בשאלה זו ניכר פער משמעותי ומובהק בין ילדי מהגרי העבודה לבין הילדים הישראלים: 79% מהילדים הישראלים היו מגישים עזרה, לעומת 25% בלבד מילדי מהגרי

העבודה. ממצאי שאלה זו, והנטייה הכללית שהודגמה במחקר לפיה ילדי מהגרי העבודה נוטים להיות פחות אמפתיים, הם שעוררו אותי לחשוב האם ישנו הסבר נוסף, מעבר לפער הכלכלי בין ילדי הישראלים לילדי מהגרי העבודה, המשפיע על התפתחותה של אמפתיה. הצעתי במאמר זה היא, כאמור, כי הסבר אפשרי נוסף הוא הסביבה הלא אמפתית בה גדלים ילדי מהגרי העבודה והחוויות הגזעניות אותן הם חווים.

על-מנת להבין את תופעת הגזענות בגן הילדים, ואת ההשפעה שלה על הילדים, אבקש להביא מספר דוגמאות לאמירות והתנהגויות גזעניות שילדים אלו חווים בגן מצד הצוות החינוכי. הדוגמאות מבוססות על התנסויות בשנה"ל תשע"ד בגן לילדי עובדי זרים בדרום תל אביב. התבטאויות אלו ניתן לחלק לכמה קטגוריות. האחת, **התבטאויות והתנהגויות גזעניות של צוות הגן** המבוססות על פחד קמאי מפני זרים בגלל חידקים ומחלות (למשל סירוב לתת לילד לשתות מכוס של הגן בטענה ש"יש לו חידקים ומחלות") או תוקפנות מינית (כמו אמירה שצריך לנהוג בילדים ביד קשה כי "האבות שלהם אנסים והם יצאו בדיוק אותו דבר"). שנית, **התבטאויות התבטאויות גזעניות של ילדי ישראלים כלפי ילדי מהגרי העבודה** (למשל, כשיצאנו עם ילדי הגן לראות הצגה עברו מולנו ילדי גן ישראלים, בהירי עור, שצעקו לעבר הילדים "כושים, שחורים, איכס"). ושלישית, **התבטאויות גזעניות של ילדי מהגרי העבודה עצמם** (כשהעברנו בגן פעילות על ילדים מכל העולם, ובמסגרת זו הראינו תמונות של ילדים מסודן, צעקו ילדי הגן האריתריאים – הבהירים יותר מהסודנים - "איכס, כושים"). דוגמאות הללו הינן רק חלק קטן, לצערי, מהאמירות וההתנהגויות שהתקיימו בגן על בסיס יומיומי. השאלה היא כיצד הן משפיעות על הילדים, שמגיעים ממצאות חיים מורכבת ולא פשוטה, וזקוקים לתמיכה, הכלה, סבלנות וסובלנות. רוזנטל (רוזנטל, גת וצור, 2008, בתוך רוזנטל, ללא ציון תאריך) מסבירה כי סביבה חברתית מזניחה מקשה על רכישת היכולת לווסת רגשות אצל הילד. לילד הגדל בסביבה קשה, ועסוק בהישרדות חברתית וכלכלית, אין פעמים רבות את המשאבים הנדרשים ללמידה הן של יכולות ויסות רגשי והן, בוודאי, של כישורים חברתיים. ילד כזה ייטה לא להיות קשוב לרגשותיהם, צורכיהם או כוונותיהם של אחרים.

ילדי מהגרי העבודה חיים בסביבה שניתן בהחלט לסווג כמזניחה. אמנם פעמים רבות ההזנחה הינה תוצר של חוסר ברירה ולא דווקא חוסר באכפתיות או אהבה, אך לא ניתן להתכחש למציאות בה הילדים הללו חיים. משפחות מהגרי העבודה מתמודדות עם קשיים כלכליים, חוקיים, חברתיים ותרבותיים ניכרים אשר משפיעים על הילדים במישורין או בעקיפין. ילדים אלו לא נמצאים הרבה שעות עם הוריהם, שכן לרוב הוריהם עובדים שעות ארוכות. לעיתים הילדים גדלים רק עם הורה אחד, בדרך כלל האם, שכן הורה השני נשאר בארץ המולדת, או שאינו מעורב כלל. הילדים נמצאים, כאמור, רוב היום בגנים הנוגעים ברובם בגזענות, ועליהם להילחם באופן תמידי על מקומם ועל כל טיפת תשומת לב ויחס מן המבוגרים שסביבם. בשעות שהילדים אינם בגן, הם יהיו פעמים רבות בשרותי "בייביסיטר" של קהילת מהגרי העבודה. מדובר לרוב באנשים שאינם מיומנים בטיפול בילדים, ואין בידיהם המשאבים להעסקת הילדים בצורה ובמרחב נאותים.

בתנאים אלו אין להתפלא, כי ילדים אלו, הנמצאים במתקפה מתמדת של קשיים ונסיבות וגדלים ללא סביבה אמפתית, יתקשו בפיתוחן של יכולות חברתיות שונות. כך נוצר מעגל של גזענות – החברה מתנהגת בגזענות כלפי השונים ממנה, במקרה הזה ילדים כהי עור, ובתגובה הילדים הללו מגלים פחות כישורים חברתיים חיוביים, גדלים להיות אנשים פחות אמפתיים, וכפועל יוצא מכך עם פוטנציאל גבוה יותר לתפיסות והתנהגויות גזעניות. התפתחותן של יכולות אמפתיות אלו מצריכה משאבים ומרחב אמפתי תומך. אני סבורה, כי מרחב כזה יכול היה להינתן לכל הפחות במסגרת החינוכית בו הילדים שוהים במהלך מרבית היום. ההתנסות שלי מלמדת כי ההיפך הוא הנכון. על-פי התרשמותי, לפחות חלק מהגנים בישראל אינם מציעים סביבה אמפתית ממשית אלא ממשיכים להערים קשיים על ילדים אלו ומעמיקים את חוויית השוני, הזרות ולעיתים אף השנאה כלפיהם. כאמור, ילדים הגדלים באווירה כה קשה יתקשו מאד לפתח יכולות אמפתיות והם בסיכון גבוה לבעיות התנהגות שונות ולהתנהגות אנטי חברתית.

אני מבקשת לסיום להציע מספר הצעות היכולות לסייע לילדים אלו – במקום שיש רצון אמיתי וכן מצד הצוות החינוכי – בפיתוחן של יכולות אמפתיות. אדגיש עם זאת, כי תוכניות אלו יכולות לסייע רק אם הצוות החינוכי עצמו הינו בעל יכולות אמפתיות, מפגין אהבה ותמיכה ומהווה דוגמא אישית לילדים. ללא בסיס אמפתי הכרחי ובסיסי זה- תכניות חינוכיות להעצמתה של אמפתיה לא יוכלו להצליח.

ד. הצעות לחינוך לאמפתיה

”חינוך הוא הנשק החזק ביותר אתו ניתן לשנות את העולם” (נלסון מנדלה).

בפרק זה של המאמר אציע הצעות קונקרטיות אשר באמצעותן ניתן יהיה ליישם, כבר בגיל הרך, חינוך המעודד אמפתיה והתנהגויות פרו-חברתיות, וכזה הנוגד התנהגויות גזעניות. הכלי הראשון וההכרחי לחינוך לאמפתיה הינו **דוגמא אישית: ילד הגדל בסביבה אוהבת, המבקשת לטפח אותו ומאמינה ביכולותיו, מעניקה לו אמפתיה ורואה את צרכיו – ילמד להיות אמפתי (תחילה מתוך חיקוי ולאחר מכן, מתוך הפנמה)**. לשם כך, מחובתה של המדינה לדאוג כי הצוות החינוכי המשובץ בגנים ובהם ילדי מהגרי עבודה הינו מתאים למשימה, כלומר אינו נגוע בגזענות ודעות קדומות ומסוגל להכיל את שונותם של ילדים אלו. לכך יש להוסיף גם פעולות יזומות כגון השתלמויות והכשרות מקצועיות לפני התחלת העבודה בגנים אלו ובמהלך העבודה בהם.

רק לאחר כינונו של בסיס זה ניתן לחשוב על אמצעי הוראה שונים היכולים לסייע בהקניית אמפתיה לילדים אלו. כך לדוגמא, דרך מצוינת ויעילה להעברת מסרים בגן הילדים היא באמצעות ספרים. כפי שמסבירה חגית גור-זיו, לספרות הילדים יש מקום מרכזי בגן בחיי היומיום. ספרות זו, בדומה לספרות המבוגרים, משקפת את המבנה החברתי ואת הנורמות הרווחות בחברה. הספרים, אם כן, משמשים כמכשיר סוציאליזציה להעברת מסרים של התרבות. הם לא רק משקפים מציאות אלא גם יוצרים מציאות. הילדים נקשרים לדמויות בספרי הילדים, חשים הזדהות אתם ולעיתים קרובות מחקים דמויות בספרים ושואפים להדמות להם. לערכים ועמדות המוצגים בספרים יש אם כן משמעות רבה (גור-זיו, ללא ציון תאריך).

להלן מספר דוגמאות לשימוש האפשרי במדיית הסיפורים לצורך חינוך לאמפתיה. דרך אחת לעשייה חינוכית בנושאים הללו, דרך ספרים, היא **לשכתב ולאיייר מחדש ספרי ילדים קיימים**; קיימים מעט מאוד סיפורים בעברית עם דמויות כהי עור, ואפשר לצייר עם הילדים ציורים חדשים, עם דמויות ילדים שונות ומגוונות, שילוו את הסיפורים. בנוסף לכך, חשוב שגם **הבובות בגן הילדים ישקפו את המגוון האנושי הקיים**, ולא יהיו בגן רק בובות בהירות כפי שמקובל היום ברוב הגנים; אפשר ליצור עם הילדים בובות שונות בעלות גווני עור שונים. שלישית, ניתן להשתמש בספרים קיימים ולעודד פעילות ושיח אמפטיים ולא גזעניים סביבם; להלן אציע מספר דוגמאות לכך.

א. משהו אחר / קטרין קייב, איורים: כריס רידל.

סיפור זה מתאר דמות – ”משהו אחר” שמה, שמנסה להיות כמו כולם, אך לא מתקבלת: ”מצטערים. אתה לא משלנו. אתה לא כמונו. אתה משהו אחר.” בהמשך הסיפור מגיעה דמות חדשה – ”מישהו”, שמנסה להיות חבר של ”משהו אחר”, אבל ”משהו אחר” ממש לא בטוח ש”מישהו” הוא בכלל כמוהו.

שאלות לדיון בעקבות הסיפור:

- ❖ במה ”משהו אחר” שונה מאחרים?
- ❖ מה יכולים להיות הקשיים של ”משהו אחר”?
- ❖ איך אפשר לעזור ל”משהו אחר”?
- ❖ האם יש ילדים שמרגישים לפעמים כמו ”משהו אחר”?
- ❖ באילו מקרים הרגשתם אתם כמו ”משהו אחר”?

הצעה לפעילות בעקבות הסיפור:

הילדים בגן יציירו יצור אחר השונה מהם, או ייצרו אותו באמצעים אחרים – הדבקה, בנייה וכו', ויתארו מפגש שלהם עם היצור השונה – כיצד היו מקבלים אותו? איך הוא מרגיש? כיצד יעזרו לו להרגיש בנוח?

ב. דירה להשכיר / לאה גולדברג, איורים: שמואל כץ

הספר מתאר את קורותיו של בניין דירות בן חמש קומות. בכל קומה גר דייר שונה ממשפחת בעלי החיים (תרגולת, קוקייה, חתולה וסנאית). העכבר מפנה את הדירה העליונה בבניין וכך נותרת דירה להשכרה. חיות שונות (נמלה, ארנבת, חזיר וזמיר) שוקלות לשכור אותה, וכל שוכר אפשרי מסרב לשכור את הדירה בשל דייר נוכחי אחר. לבסוף שוכרת את הדירה היונה על אף שהדירה אינה לרוחה משום שכדבריה "השכנים טובים בעיניי". הספר מציג הדגמת קונפליקט בין-תרבותי המתבטא בסטריאוטיפים ובדעות קדומות המיוצגים על ידי החיות השונות המתגוררות במגדל (התרגולת השמנה, החתולה ה"כושית" וכדומה), ומתוך כך מביא להבנה שסטריאוטיפים ודעות קדומות מובילים להיעדר תקשורת, לקונפליקט, לעוינות ולסכסוכים. הדיירת שבוחרת לגור בדירה בסופו של דבר היא היונה - סמל השלום.

שאלות לדין בעקבות הסיפור:

- ❖ למה החיות השונות לא רצו לעבור לדירה?
- ❖ איך אתם חושבים שהרגישו התרגולת/קוקייה/חתולה וכו'?
- ❖ האם השכנים שלכם דומים לכם בדיוק? או שונים מכם במשהו?
- ❖ האם בגן כולנו דומים או שכל אחד הוא קצת אחר?
- ❖ מה היה קורה אם כולנו היינו בדיוק אותו הדבר?
- ❖ איך אתם הייתם מתנהגים (לעומת החזיר למשל)?

הצעה לפעילות בעקבות הסיפור:

ליצור ביחד עם הילדים בניין כמו בסיפור, ולשכן בו לפי בחירתם חיות שונות. מהן התכונות השונות של החיות? איך כל חיה יכולה לתרום משהו לבניין? דרך החשיפה לחיות השונות, והשוני בניהן, אפשר לדבר גם על השונות בין בני האדם.

יש סיפורים רבים נוספים העוסקים בערכי הסובלנות וקבלת השונה, למשל, *צמריקו* מאת לזלי הלוקסקי, (2009), כנרת בית הוצאה לאור), *איתמר פוגש ארנב* מאת דויד גרוסמן (1988, הוצאת עם עובד), *קשקוש בלבוש* מאת נוגה אלגום (2013, הוצאת עם עובד), ועוד רבים אחרים, דרכם ניתן לחשוף את הילדים על השונה ולנהל איתם שיחה על כך.

אחזור ואדגיש, כי מלבד הדוגמאות הללו, לעידוד ערכים של אמפתיה, סובלנות וקבלת השונה בגן הילדים, אנו, בתור אנשי חינוך, מהווים דוגמא ומודל ראשוני לחיקוי. לכן מוטל עלינו לייצג ולשקף לילדים באופן יומיומי את הערכים האלו בהם אנחנו מאמינים ואשר אותם נרצה להעביר הלאה לילדים באמצעות העברת מסרים של סובלנות, חמלה, הומאניות, אמפתיה והכלה. דוגמא הפוכה לכך היא גננת הצועקת בגן "אסור לצעוק!..."

סיכום

האם אנחנו נולדים אמפתיים? האם אנחנו נולדים גזעניים? **האם זה משנה?**

שאלות אלה העסיקו אותי במהלך התנסותי בשנה שעברה בגן של ילדי מהגרי עבודה, והן שהובילו אותי לביצוע המחקר ולכתיבת מאמר זה. השערת המחקר היתה כי ילדים המגיעים ממצאיאות חיים קשה, יגלו פחות התנהגויות אמפתיות; עם זאת, שתי אוכלוסיות המחקר שבדקנו הגיעו ממצאיאות חיים לא פשוטה וממצב סוציו-אקונומי נמוך. ולכן נשאלה השאלה – מדוע בכל זאת גילינו פערים והבדלים בגילויי האמפתיה?

טענת המאמר היא, כי ילדים החווים התבטאויות והתנהגויות גזעניות כלפיהם, באופן שגרתי ויומיומי, יתקשו לגלות גילויים אמפתיים כלפי הזולת. לסביבה תפקיד מרכזי בהטמעת ערכים חיוביים כגון אמפתיה, ובשלילת התנהגויות לא

רצויות, בניהן גזענות. לנו, כאנשי חינוך, יש כוח רב בבחירת הערכים אותם אנו בוחרים להעביר לילדים ובעיקר- בדוגמא האישית אותה אנחנו מציגים בפניהם.

מלבד החומר התיאורטי והמחקר עליהם התבססתי במאמר, היה לי חשוב להציע דוגמאות אופרטיביות לעשייה משמעותית בגן, דרכה ניתן יהיה לחשוף את הילדים למושגים השונים, ולנהל דרכן שיח חינוכי בנושאים האלו. נתתי מספר דוגמאות כיצד ניתן לעשות זאת, אך חשוב לציין כי קיימות אינספור דרכים לגעת בנושאים כגון אמפתיה, קבלה, סובלנות, ומן הצד השני – אפליה, גזענות, אדישות וכדומה, בגן הילדים.

במאמר התייחסתי רק לגזענות כלפי ילדי מהגרי עבודה, אך לצערנו הגזענות מופנית לפלחים שונים בחברה הישראלית בפרט ובחברה בכלל – מי שאינם יהודים (ובפרט: ערבים), נשים, בעלי מוגבלויות ועוד. כמובן שפעילויות המעודדות אמפתיה ושוללות גזענות אפשר ורצוי לבצע בכל גיל ולגבי כל אחד מאלו. נקודת המוצא החשובה מבחינתי היא להבין ולהיות מודעים להשפעה המרכזית שיש להתנהגותנו כאנשי חינוך על הילדים וגם לכך שהנושאים האלו מעסיקים את הילדים ולכן אין להימנע מלגעת בהם, אלא להיפך – חשוב לדבר עליהם ולתת לילדים דרכים ואפשרויות חלופיות להתמודד איתם.

מקורות

- ❖ אבניאון, א', עורך ראשי (1998). *מילון ספיר*, כרך ראשון. הד ארצי, איתיאב בית הוצאה לאור.
- ❖ אורון, י' ולובלסקי, י' (2011). *גי'נוסייד- בין גזענות וגי'נוסייד בעת המודרנית*. האוניברסיטה הפתוחה, רעננה.
- ❖ בקר, ע' (2004). *"כשכואב לי כואב לך..." אמפתיה והתנהגות פרו-חברתית אצל ילדים בגיל הרך*. מתוך כתב עת החינוך וסביבו, הוצאת מכללת סמינר הקיבוצים.
- ❖ מילון אבן שושן מחדש ומעודכן לשנות האלפיים (2003). *אוצר המילים המקיף של העברית לתקופותיה*, כרך ראשון. הוצאת עם עובד בע"מ, כנרת זמורה ביתן דביר בע"מ, ידיעות אחרונות ספרים.
- ❖ פסקו, ר' (2007). *לא הכל שחור לבן: דעות קדומות וחינוך רב תרבותי באמצעות אומנות*. בתוך הד הגן ע"א, 71 (3), 16-21.
- ❖ צור, ח' (1999). *אמפתיה גילויי דאגה והתייחסות לזולת בקרב פעוטות*. בתוך הד הגן, ד', 20-14 (תדפיס).
- ❖ רוזנברג, ח' (1985). *הקשר בין תקשורת ושביעות רצון מנישואין בקרב משפחות צעירות*. עבודת מ.א. בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- ❖ רוזנטל, מ', גת, ל' וצור, ח' (2009). *לא נולדים אלימים – החיים הרגשיים והחברתיים של ילדים קטנים*. דפוס חדקל בע"מ, תל אביב.
- ❖ רסטאק, ר' (2007). *המוח העירום – כיצד משנה התפתחות חברת המוח את חיינו*. אריה ניר הוצאה לאור בע"מ, תל אביב.
- ❖ שנלר, ר' (1984). *אמפתיה ותקשורת במפגש הבין תרבותי*. מתוך חברה ורווחה, רבעון לעבודה סוציאלית.
- ❖ שקד, מ', ירמיה, נ' (1998). *תיאוריית ה-mind והתפתחות חברתית*. מתוך פסיכולוגיה- כתב עת מדעי ישראלי לעיון ולמחקר, כרך ז' (1). הוצא לאור על-ידי ההסתדרות הפסיכולוגית בישראל.
- ❖ שרלין, ש', כץ, ר' ולביא, י' (1992). *מדיניות המשפחה בישראל*. המרכז לחקר ולימוד המשפחה, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

ספרות ילדים –

- ❖ אלגום, ני (2013). *קשקוש בלבוש*. הוצאת עם עובד, תל אביב.
- ❖ גולדברג, לי (1970). *דירה להשכיר*. ספריית פועלים.
- ❖ גרוסמן, ד' (1988). *איתמר פוגש ארנב*. הוצאת עם עובד, תל אביב.
- ❖ הלקוסקי, לי (2009), מאנגלית: תומר קרמן. *צמריקו*. כנרת בית הוצאה לאור.
- ❖ קייב, ק' (1999), מאנגלית: יהודה אטלס. *משהו אחר*. הד ארצי – הוצאה לאור.

מקורות אינטרנטיים -

- ❖ צוריאל הררי, ק' (2013). *לאן נעלמה האמפתיה האנושית?* מתוך אתר כלכליסט:
<http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3593641,00.html>
- ❖ גור-זיו, ח' ומזלי, ר' (ללא ציון תאריך). *ספרות ילדים*. מתוך אתר המרכז לפדגוגיה ביקורתית:
<http://www.criticalpedagogy.org.il/>
- ❖ שנהב, י' (2012). *מהי גזענות? ערכה חינוכית בנושא גזענות לרגל היום הבינלאומי לביעור האפליה הגזעית*. האגודה לזכויות האזרח בישראל:
<http://www.acri.org.il/education/wp-content/uploads/>